

Drago Roksandić
Filozofski fakultet,
Odeljenje za istorijske nauke,
Beograd

Prilmeno: 10. 05. 1989.

HRVATI I SRBI U HRVATSKIM ZEMLJAMA GODINE 1861. IZMEĐU ETNOSA, NARODA I NACIJE

SAŽETAK

Autor koristi rasprave iz Hrvatskog sabora iz godine 1861. da bi ilustrirao neke aspekte nacionalne integracije kod Hrvata odnosno Srba u hrvatskim zemljama u drugoj polovini 19. stoljeća. U to vrijeme Hrvati i Srbi nalaze se na razvojnom stupnju »između etnosa, naroda i nacije«. Daljnji pomak iz te pozicije bio je uvjetovan potrebama modernizacije. S tim u vezi autor, među inim, razmatra kako su pojedini saborski zastupnici shvaćali ili gledali na policentričnost hrvatske cjeline, na odnos naroda (ili naroda) i države, na etničku i socijalnu bliskost (i različitost) Hrvata i Srba, te na ključnu problematiku demokratizacije i kulturno-prosvjetnog razvitka. Na kraju rada spomenuta je i diskusija o »domorodnosti« Hrvata i Srba u hrvatskim zemljama.

Sve više povjesničara u suvremenoj hrvatskoj historiografiji istražuje procese preobrazbe hrvatske i srpske etničke zajednice, tj. hrvatskoga i srpskog srednjovjekovnog naroda u hrvatskom prostoru u hrvatsku i srpsku naciju u hrvatskim zemljama kao procese »nacionalnih integracija«. M. Gross, koja tim istraživanjima posebno pridonosi, ovako je objasnila pojam »nacionalna integracija«:

»Pod pojmom 'nacionalna integracija' razumijem proces u toku kojega se postepeno prevladavaju lokalizmi i regionalizmi etničke zajednice, stvara se politička zajednica i razvijaju uvjeti za ekonomsku koncentraciju i kulturnu homogenizaciju nacionalne zajednice. Pri tom jača osjećaj identiteta pojedinaca i grupa s nacionalnom cjelinom uz razvoj nacionalnih ideologija i mitova te vrijednosnih normi. Rađa se dakle nacionalna svijest koja se ne iscrpljuje samo u prirodnom osjećaju pripadnosti naciji, kao što je to u etničkoj zajednici, nego mobilizira pojedince za provođenje u život ciljeva nacionalne zajednice. Nacionalna svijest izaziva volju za životom u toj zajednici, te njezinom izgradnjom kao politički slobodnog cjelovitog društvenog sustava. Izraz i nosilac procesa nacionalne integracije jest nacionalni pokret, u kojem najprije sudjeluje određena jezgra rodoljuba da bi naposljetku obuhvatio uglavnom sve društvene slojeve i postao masovan« (3: 180).

I. Karaman, drugi istaknuti istraživač na ovom području, koristi pojam »integracija naroda« za jedan od procesa u prijelazu iz tradicionalnog u moderni svijet, tj. u modernizaciju. Definirajući modernizaciju na razini društvenohistorijskog totaliteta, dijeli ju na sljedeće temeljne procese:

1) tranzicija stanovništva, 2) industrijalizacija privrede, 3) urbanizacija naselja, 4) disperzija kulture, 5) demokratizacija politike i 6) integracija naroda (5: 661). Prema I. Karamanu, nacionalne, a potom patriotske zajednice, uvijek na klasnoj osnovi, nastaju procesom preobrazbe baštine tradicionalnih etno-integracijskih tokova (5: 663).

Ne upuštajući se u komparativnu analizu ovih shvaćanja, kao ni nekih drugih, ograničit ćemo se na stav da je u većine istraživača na ovom području modernizacija proces kojim se tradicionalne etničke zajednice preobražavaju u moderno, nacionalno društvo. U njih pojmovi »etnos« i »nacija« reflektiraju bitno povijesno različite pojave. Činilac kontinuiteta među njima jest pojam »narod« sa serijom različitih atribucija.

Za razliku od pojma »nacija«, među spomenutim istraživačima (u koje svrstavam i sebe), mnogo manje rasprava provociraju pojmovi »etnos« i »narod«, kao što su inače i istraživanja razdoblja od 16. do 18. stoljeća u izrazitu neskladu s istraživanjima 19. i 20. stoljeća, s uvažavanjem više dragocjenih doprinosa. Nesumnjivo je u tome jedan od razloga što područje nacionalnih ideologija privlači toliku pažnju istraživača, kao i što je deskriptivni model procesa nacionalne integracije M. Hrocha u nas imao toliko uspjeha.¹ Time se još jedanput potvrđuje da najbolja volja i nesebičan rad pojedinaca manje-više osamljenih u svojim naporima nužno ostaju ograničeni u svojim domaćima u istraživanju ovako slojevitih procesa u epohalnim rasponima, koji pretpostavljaju podjelu rada u konceptualiziranim znanstvenim istraživanjima (5: 661).

Ove su napomene nužne da bi se bolje shvatila pristupna ograničenja ovoga mog priloga. Prihvaćajući shvaćanje nacije kao jednoga od fenomena modernizacijskog procesa, težište je moje interpretacije na njezinoj »nezavršenosti«, odnosno na različitim razinama njezine konkretnohistorijske realizacije. Njezina »nezavršenost«, neovisno o tome je li u pitanju faza progresije ili regresije u njezinu razvitku, uvjetuje tako uočljivu međuovisnost pitanja o nacionalnoj prošlosti i budućnosti. Upravo se zato etnos, narod i nacija prožimaju u svakoj konkretnohistorijskoj situaciji modernizacijskog procesa, pa je i definiranje svakoga od ovih pojmova nužno konkretnohistorijsko:

»Svakom konkretnom slučaju odgovara konkretna analiza«, kaže Pierre Vilar. »Ali svaka konkretna analiza zahteva jasnu svest i sveta i trenutka« (13: 235).²

Predmet rasprave u ovom prilogu jesu Hrvati i Srbi u hrvatskim zemljama, prije svega u Hrvatskoj i Slavoniji, godine 1861. između etnosa, naroda i nacije. Aplicirajući nacionalno-integracijski model M. Hrocha, M. Gross je civilnu Hrvatsku i Slavoniju u to doba svrstala između faza B i C, Hrvatsko-slavonsku vojnu krajinu u fazu B/B i C, Dalmaciju u fazu B, Istru u fazu priprema za B, a Bosnu i Hercegovinu u fazu A. Iako se njezina sinkronistička tablica odnosi na integraciju hrvatske nacije, njezine tekstualne opaske čine ju relevantnom i za srpsku nacionalnu integraciju u hrvatskim zemljama.³

¹ Praveći distinkciju između pojmova »etnos« i »narod« povjesničari se općenito ne opterećuju činjenicom da je εθνος gr. narod (v. 4).

² Među najnovijim francuskim istraživanjima s tim u vezi v. rad G. Fritza (2).

³ U vezi s Hrochovim modelom M. Gross piše: »Riječ je zapravo o skupinama pokretača nacionalne integracije kao pokazateljima za periodizaciju toga procesa. Pri tom se u različitim varijantama mogu uočiti tri faze: A) početno razdoblje, kada neki pisci nesustavno iznose ideje koje postepeno dobivaju mobilizatorsku ulogu u procesu nacionalne integracije; B) središnja i odlučna faza, u kojoj grupa »rodoljuba«, sastavljena od pripadnika određenih društvenih slojeva i profesionalnih grupa, putem raznih institucija sustavno i organizirano obavlja nacionalnu

Poslije sloma neoapsolutizma u Habsburškoj monarhiji i obnove ustavnosti u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji na osnovi hrvatskoga državnog prava sazvan je prvi put poslije godine 1848. Sabor trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, koji je zasjedao u »glavnom gradu« Zagrebu od 15. travnja do 12. studenog 1861. u 103 saborske sjednice. Ukoliko njegov rad vrednujemo kriterijima procesa modernizacije, nesporna je njegova izuzetna važnost u hrvatskoj povijesti 19. stoljeća (13: 19—25; 8; 12).

Otvorivši pitanje sjedinjenja hrvatskih zemalja na osnovi hrvatskoga državnog prava, ali u modernizacijskoj perspektivi, hrvatsko-srpskih odnosa u hrvatskom prostoru itd., objavljeni »Dnevnik Sabora...« izuzetan je povijesni izvor za ovu raspravu (1; 6). Zastupnički govori, kao i saborski zaključci, u tu su svrhu gotovo nenadomjestivi.

Analiza zastupničkih govora o širokom rasponu pitanja prije svega otkriva pluralitet nacionalnih ideologija i u Hrvata i u Srba, odnosno kontroverznost nacionalno-integracijskog procesa, ali i težnju svake od njih da predstavi cjelinu nacionalnih interesa. Takva težnja redovito je ukorijenjena u romantičkom shvaćanju narodnog jedinstva, koje ignorira društvene razlike, proturječja, konkretno historijsko iskustvo. Hrvatski je narod, na primjer, izabran zbog osobina svoga narodnog karaktera vršiti određenu funkciju u evropskoj povijesti i čitava povijest hrvatskoga naroda samo je ispunjenje te funkcije. Zagrebački nadbiskup Juraj Haulik na početku saborskoga zasjedanja ističe:

»Znano je nedvojbeno iz povijestnice, da je narod hrvatski, po Herakliu pozvan u pomoć proti Europu pustošecim Avarom, koncem šestoga i početkom sedmoga stoljeca karšćanske dobe, od sjevera sišao u ove strane; da je, svladav snažnom mišicom ovaj narod, posjeo Dalmaciju, i bližje joj predjele, te do skora do možne države uzrasao toli glede unutarnjega svoga uređenja, koli glede izvanjskih odnošajah prama drugim narodom...

...znano je, da je hrvatsko-slavonski narod osim prave nabožnosti, poimence jošte dvovrstnom se onom kriepošću vazda odlikovao, koja se u obćem životu narodah smatra kao poglavita i temeljna svih ostalih građanskih kriepostih, — neokaljanom naime vjernosti prama zakonitomu vladaru, skopčanom s vrućim domoljubljem i junačtvom divnim« (1: 6).

Dakle, hrvatski je narod zbog svoga prethistorijski konstituiranog karaktera i osigurao status u evropskoj kulturnoj, kršćanskoj zajednici postavši tako povijesnim narodom. Smisao je te povijesti kršćanska vrlina, koje je svjetovno naličje vijernost zakonitomu(!) vladaru i domoljublje. Iako je Haulik nesumnjivo bio među konzervativnijim članovima saborskoga zastupstva, iskazao je shvaćanje koje je u biti funkcioniralo i u drugim ideološkim orijentacijama u to doba, reflektirajući dosegnutu razinu hrvatskoga nacionalno-integracijskog procesa. Važno je istaći da se iz perspektive »građanskih kriepostih« u to doba konstruira stabilna struktura povijesti nacionalne zajednice.

Doduše, proces konstituiranja svijesti o hrvatskome političkom identitetu još uvijek nije okončan jer je u Haulika, kao i u mnogih drugih zastupnika, uočljiv pojmovni pomak »hrvatski narod« — »hrvatsko-slavonski narod«.

propagandu koja najprije obuhvaća samo uži krug, zatim se širi na više klase, a kasnije i na šire slojeve nacije koja nastaje; C) faza, kada se može smatrati da je proces nacionalne integracije uglavnom dovršen, jer se pretežna većina nacije može mobilizirati u borbi za gospodarske, društvene, političke i kulturne oblike života, potrebne afirmaciji neke nacije. Iako pri tom djeluju konkurentne ideologije, koje velikim dijelom ovise o dinamici društvenih struktura, većina pripadnika nacije postala je nacionalno svjesna, a zato i sposobna da sudjeluje u masovnom nacionalnom pokretu.« (3: 183 — isto 3: 181, 183, 188).

U biti ista takva svijest o stabilnoj strukturi povijesti nacionalne zajednice uočljiva je i u liberalnijega Ivana Kukuljevića, koji je u to doba veliki župan Zagrebačke županije:

»Kad nam je koncem prošle godine, nakon desetgodišnjeg jadnog i tužnog živovanja pod gospodstvom sistema tuđe i njemačke, njeka dobra zgoda naš ugrabljeni starodavni ustav opet povratila, i to ustav što ga je narod naš preko hiljadu godina skoro neprekidno uživao, tada su pomislili mnogi oni domoljubi, kojim je nada svim stalo do blagostanja i bolje budućnosti naroda svoga, da je udario ujedno onaj sretan sat, u kojem će razorenoj našoj kraljevini mudra i pravedna vlada povratiti nezgodom vremenah otete joj zemlje, i sjediniti sva odkinuta uda naroda našega, koj u istom carstvu živi; te tako ovdje na jugoiztoku carstva utemeljiti kriepku stržnu države, koja bi mogla postati tvrđavom i vabilom naprama pograničnim narodom izvanjskim. Ali politika što nami upravlja, nije htjela, ili nije znala shvatiti težnje naših domoljubah, te tako ostadoše njihove želje samo želje« (1: 65).

Za razliku od Haulika, u Kukuljevića je više nego hiljadugodišnja vrlina narodnog karaktera ukorijenjena prije svega u ustavnosti, tako da umjesto kolektivnopsiholoških činilaca u strukturi pojačan udio imaju politički. Otud i programatičnost njegova istupa u vezi sa sjedinjenjem hrvatskih zemalja u granicama Habsburške monarhije, ali i funkcijama hrvatskih zemalja u rješenu istočnog pitanja. Taj politički program, kao zrelija artikulacija nacionalne svijesti, pojmovno ipak još uvijek nije jednoznačno određen:

»Nu ako pravo i zakon, i velike zasluge naroda našega, ako svetinja ideje narodnosti, koja sada svietom kreće, u našoj carevini nisu puke obsjene i ništetnosti; tada se ima nadati uprav ovaj naš sabor, da će ono zadobiti, što sav naš narod želi i želiti mora; a to je cjelokupnost ovoga sabora i zemalja trojedne kraljevine, kao i sjedinjenje svega naroda hrvatsko-slavonskoga, ako ne čitavoga jugoslavenskoga, što toliki umni i uznaseni dusi našega naroda sa svih stranah žele« (1: 65—66).

U vrijeme kada je proces hrvatske nacionalne integracije u prostorima na koje revandicira njegova integracijska jezgra u skladu s hrvatskim državnim pravom izrazito policentrično raslojen, neizbježni su ovi terminološki pomaci (hrvatski narod, hrvatsko-slavonski narod, jugoslavenski narod) jer, s jedne strane, reflektiraju različite konkretnohistorijske realnosti na razinama etnos-narod-nacija, a s druge različite vidove nacionalnointegracijskog procesa (psihološki, kulturni, politički). Svaki od tih pomaka ima svoju funkciju u određenoj društvenoj sredini sa stanovišta globalnoga nacionalnointegracijskog procesa, što dodatno svjedoči o artikuliranosti Kukuljevićeve nacionalnopolitičke vizije. Tu viziju Kukuljević iskazuje idejom narodnosti. On je prvi na ovome saborskom zasjedanju eksplicitno razgraničio hrvatski etnički prostor na podlozi hrvatskoga državnog prava u svojoj recepciji:

»Naša kraljevina, što se njegda protezala od Dunava i Mure do arbanaske Bojane, te od bosanske Drine do istarske Raše i kranjske Sane, omeđašena je sada, kao razvalina njegdašnje veličine na maleni prostor od nekoliko razkidanih i razorenih županijah, na koje također vrebaju naši prijateljski i neprijateljski susjedi, da ih isto prje progutaju ili sebi utjelove« (1: 66).

Upravo je ovo Kukuljevićevo razgraničenje najbolji dokaz da je hrvatska nacionalno-integracijska ideologija u to doba nužno morala biti *koherentna*, ali i *nehomogena*. Kada to ne bi bila, ona uopće ne bi mogla funkcionirati, odnosno, postupno bi se nužno odricala svojih integracijskih ambicija. Ono što je u ovom govoru neuobičajeno za Kukuljevića jest lagani prizvuk fobičnosti. Ipak, drugi se jedan Kukuljevićev stav našao u središtu saborskih kontroverzi s dalekosežnim posljedicama. O pitanju sjedinjenja Hrvatsko-slavonske vojne krajine s civilnom Hrvatskom i Slavonijom rekao je sljedeće:

»Među ovimi zemljama ide prvo mjesto našu vojničku Krajinu. Zakonita ova i historička zemlja krune i kraljevine naše, naseljena čistim narodom našim, odkinuti dio sada još postojećih, ili negda bivših županijah naših, cvili i stenje još i sada, kad je svim pokrajinam carstva autsrijanskog ustavna sloboda podana, pod težkim absolutizmom njemačkoga upravljanja i vojničke sisteme, te čeka i mora čekati jedino od nas, braće i susjedah svojih, spasenje i slobodu svoju« (1: 66).

Kako je iz smisla izlaganja jasno da je pod »čistim narodom našim« Kukuljević imao na umu Hrvate u *etničkom smislu*, neizbježno je bilo otvaranje još jedne hrvatsko-srpske rasprave. (Dakako, izlišno je u ovom slučaju inzistirati na pitanju »Tko je prvi počeo?« jer su u to doba, 1860—61 godine, u vrijeme ukidanja Vojvodstva Srbije i Tamiškog Banata, kao i punog poleta nacionalnog romantizma i u Srba i u Hrvata, (potencijalni) sporovi tinjali na raznim stranama). S obzirom na Kukuljevićev prestiž u hrvatskoj politici, oglasio se patrijarh srpski Josif Rajačić, koji je i sam porijeklom bio iz Hrvatske krajine.

Nasuprot Kukuljevićevoj identifikaciji naroda i država, Rajačić je istakao prava narodâ u državi, sasvim drukčije projicirajući cilj rada Sabora:

»Ja сам држао и судио да ће високо-славни сабор ићи путем правде и љубави, и да ће се потрудити, да тежки задатак свој риеши на обште задовољство свиух народах, те да тако права народа ступе на једнако у живот, међу којима је прво од најславнијих правах, право свога имена и своје народности у домаћем и јавном животу« (7: 146).

Rajačić se istovremeno, nasuprot utemeljivanju odnosa među narodima na osnovu državnoga prava, izjasnio za *načelo moralnosti*:

»Ja мислим, да оно, што браћа наша Хрвати Мађарима досада нису одобравала, и противу чега су се они оградивали сваким могућим начином, немогу уста браћа наша ни с каквим правом захтевати, да то исто други народи код њих одобравају, и да се противу тога исто тако и они не оградјују« (7).

Kako je proces srpske nacionalne integracije u granicama Habsburške monarhije u to doba nesumnjivo bio homogeniji nego hrvatski u isto vrijeme, Rajačić je imao interesa inzistirati na što je moguće jasnijem srpsko-hrvatskom razgraničenju i u Hrvatskoj i Slavoniji.⁴

Pri tom očigledno s uvjerenjem o srpskom *etničkom* porijeklu štokavaca iznio je mišljenje koje je na razini srpsko-hrvatskih razgraničenja bilo oprečno Kukuljeviću:

⁴ U civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji bilo je godine 1869., prema vjeroispovjednom kriteriju, 138.861 Srbin, tj. 14,17% prisutnog stanovništva, a u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini 373.014 ili 43,45% prisutnog stanovništva (10).

»Жителство Крајине хрватске било је у почетку чисто овејано србско; и тек од онога времена, како је граница на полкове раздијељена, ушло је у њу нешто хрватскога народа« (7: 147).

Ovo »nešto« odnosi se na Hrvate kajkavce i čakavce! Rajačić to izričito ne kaže, ali kada govori o hrvatskom jeziku, situira ga isključivo u civilni, kajkavski prostor (Zagorje, Okić, Samobor, Draganić, Turopolje).

Dakle, i Kukuljević i Rajačić suglasni su da je riječ o istom *puku*, radi se o tome da ga oni *različito etnički identificiraju*. U obojice je vrlo razvijena svijest o *bliskosti* Srba i Hrvata. Rajačić, primjerice, kaže:

»Србли и Хрвати најближа су браћа међу собом, али је опет сваки народ имао своје особито име од онога времена, кад су у прво доба историје они заједно или у најближем сусједству, један са другим живили, пак једнако до данас« (7: 146).

Međutim,

»Србли имаду своју, а Хрвати своју особиту историју; Србли имају своју, източну, а Хрвати своју западну цркву; Србли граничари, имају свој, а Хрвати... свој језик; Србли имају своју славенску, а Хрвати своју латинску писменицу. Ако дакле Србли и Хрвати и јесу најближа браћа, ипак они нису један и исти народ...« (7:146—147).

Rajačić ostavlja otvorenim pitanje o tome u čemu su jedni i drugi *braća*. Mi danas možemo postaviti pitanje o tome u kakvu su međusobnom odnosu u to vrijeme procesi hrvatske i srpske nacionalne integracije da bismo mogli shvatiti bit kontroverze o *braći*. Hrvati i Srbi u hrvatskim zemljama u to doba sačinjavaju *iste društvene zajednice* u granicama pojedinih povijesnih zemalja. U njima se i tada nerijetko zajednički identificiraju (Hrvati, Slavonci, Dalmatinci). U pitanju je fenomen »pokrajinskih narodnosti«, koji je vrlo dobro poznat u evropskoj historiografiji. Hrvat u nacionalnom smislu i Hrvat u pokrajinskom smislu dvije su bitno različite artikulacije svijesti o kolektivnom identitetu. *Socijalna stratifikacija jednih i drugih uveliko je usporedljiva*, osobito kada je riječ o golemoj demografskoj većini koja čini niže slojeve u seoskim zajednicama. U gradskim zajednicama uočljivija je podjela u zanimanjima, ali je ona rijetko kada drastična, a još je važnije da je ona u funkciji *podjele rada u njima, tako da je u biti činilac njihove stabilnosti i zajednice interesa*. Razlike su najuočljivije kada je u pitanju plemićki sloj ali je važnost tih razlika u Hrvatskoj i Slavoniji postupno manja poslije 1848. *Prostorno prožimanje jednih i drugih, povijesno oblikovano do sredine 18. stoljeća, uglavnom je nepromijenjeno do ovoga doba i ono je nesumnjivo vrlo velikih razmjera, neovisno o uočljivim polarizacijama u dijelovima Hrvatsko-slavonske vojne kraјine*. Još je važnije da se postupno povećava razmjernim priljevom Srba u gradske zajednice. Čak i kada je riječ o *historijski oblikovanim mentalitetima jednih i drugih u pojedinim društvenim slojevima i skupinama, pored različitih, uočljive su zajedničke osobine, koje ponekad interesno više mogu dijeliti pripadnike istoga naroda jedne od drugih, ukoliko pripadaju različitim društvenim slojevima i skupinama, nego što interesno mogu dijeliti pripadnike jednoga i drugog naroda u istom društvenom sloju ili skupini (Srbi-kraјišnici i Hrvati-kraјišnici, Hrvati-oslobođeni kmetovi i Srbi-oslobođeni kmetovi itd.)*. U mjeri u kojoj *ruralna ili urbana kultura* prelazi granice profesionalne uvjetovanosti nesumnjivo je moguće istraživati i *kulturnu zajednicu Hrvata i Srba*, iako činioci kulturnoga zajedništva neizbježno imaju različite funkcije u jednoj i drugoj nacionalnoj kulturi.

Sve ove komponente, tako važne u procesima nacionalnih integracija, čine svijest o bratstvu Hrvata i Srba u Hrvatskoj i Slavoniji u to doba povijesno izrazito racionalnim.

Međutim, hrvatske su zemlje u to doba po nekim činiocima u predmodernizacijskom stanju, a to se prije svega odnosi na njihovu podijeljenost, koja je samo vanjski izraz dubljih povijesnih tokova. Neizvjestan ishod modernizacijske drame u hrvatskom prostoru nije mogao biti bez posljedica u odnosima između Hrvata i Srba. Te neizvjesnosti, koje se s obje strane u vrlo ograničenoj mjeri racionaliziralo, ukorijenjivale su se u povijesti, u tradicijama. Umjesto jedinstva u modernizaciji, čemu se nesumnjivo obostrano težilo i u čemu je nesumnjivo bilo i uspjeha, s vremenom će biti sve uočljivije nejedinstvo koje će se legitimirati tradicijom (povijest, crkva, jezik, pismo itd.).

Kontroverzno etničko jedinstvo stvaralo je pretpostavke u nižim fazama hrvatske i srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama za oblikovanje svijesti o narodnom jedinstvu jednih i drugih, to više što je stvarnost tradicionalnih, seoskih zajednica davala mnoštvo sugestivnih dokaza za njih. Budućnost je unosila nepoznanice, tjeskobu.

U raspravi o vojvođanskom pitanju i državnopravnoj pripadnosti Srijemske županije E. Kvaternik reagirao je na karakterističan način:

»Neugodno mi je o tom predmetu progovoriti, neugodno tim većma, što sam iz dubljine srca moga uvjeren, da samo najtjesniji savez srdacah i politički med hrvatskim i srbskim narodom, jest najsigurnije jamstvo bolje budućnosti obih tih samo imenom razlikujućih se narodah!

... to s druge strane moram obratiti pozornost visoke ove kuće na onu okolnost, da takovi koraci, kakove g. Živković nam predlaže, na vrat na nos poprmljeni, na vjekove mogu budućnosti naroda trojedne kraljevine priečiti« (1: 129).

Dakle, Kvaternik, kao i Rajačić, govori o hrvatskom i srpskom narodu, razlike među njima svodi samo na ime, ali pitanje najtješnjeg emocionalnog i političkog saveza očigledno projicira u budućnost! Kolebanje ove naravi, koja je moguće uočiti u manje-više svih zastupnika, neovisno o narodnosti, u vrlo širokom spektru reflektiraju dvojbe o kojima je riječ.

Dakako, ove dvojbe međusobnih odnosa nisu mogle ostati ograničene na Hrvatsku i Slavoniju. Suočeni s vrlo visokim stupnjem ovisnosti nacionalne integracije s teritorijalnom i Hrvati i Srbi u hrvatskim zemljama nužno su se morali suočavati s mnoštvom pitanja koja su bila u vezi s njihovim vlastitim autoidentifikacijama, to više što je na širokim prostranstvima ruralnih ambijenata, ograničenih najvećim dijelom na oralnu kulturu komunikaciju, proces nacionalnih identifikacija neizbježno bio vrlo usporen.

Nacionalnointegracijska elita u jednih i drugih bila je podijeljena u shvaćanju koliko treba *demokratizirati* proces integracija. Tako je Stjepan Pavleković, zastupnik kotara Turopolje, u raspravi o prirodi autonomaske većine u Dalmatinskom saboru u isto vrijeme, bio je pristalica *javnog glasanja Dalmatinaca*:

»Buduć ovdje nazočna gospoda Dalmatinci očitovali bi, da napomenuta u saboru dalmatinskom većina po uplivu birokracije absolutne vlade i potiljančene Dalmatince skupljena jesu koja sjedinjenju suprotivise, nije istinska većina već je manjina glede čitavoga puka dalmatinskoga, koji s nami misli, i za sjedinjenje nagnjen jest, jerbo i jednaki jezik govori i hrvatskim narodom imenuje se.

Iz ovoga razloga gdje sva do sada upotrebljena redovita sredstva bez uspjeha su — jedino izvanredno sredstvo za istinu većine doznati, upotrebiti po moje misli bi se moglo što jur u nekotih evropskih kabinetih odobreno nalazi se, javno glasovanje pojedinih Dalmatinah... (1:117).

E. Kvaternik je pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom također situirao samo u hrvatsku nacionalnointegracijsku perspektivu, s tim što je u rješenju toga pitanja ključnu funkciju pridavao vladaru na osnovu hrvatske Pragmatičke sankcije:

»U Dalmaciji živeći doljni Hrvati, i oni imaju ista historična prava, koja i gornji Hrvati s tom razlikom, da gornji Hrvati uživaju svoja prava, te nam je zato dužnost izraditi to, da i doljni Hrvati budu ista prava uživati...« (1: 115).

Mato Mesić, zastupnik kaptola modruškog, shvatio je Pavlekovićevo prijedlog kao zalaganje da se u Dalmaciji uvede »suffrage universelle« puka. Ističući da je on pristalica državnopravnoga rješenja pitanja, očigledno je vrlo emotivno reagirao zbog otvaranja mogućnosti da ono bude riješeno na drugim osnovama:

»Ja ću ovdje samo napose spomenuti, da bi to bila najveća grehota, koju bi mogli učiniti na pogrdi otacah naših, jer mi znamo da su oni uvijek smatrali Dalmaciju jednom stranom i udom našega državnoga tijela. Dosta ima o tom dokazah u historiji, u zapisnicih saborah naših...« (1: 118).

Demokratizacija biračkoga postupka u funkciji ubrzavanja procesa nacionalne integracije mogla je imati i dvojbene učinke sa stanovišta globalnih interesa hrvatskoga nacionalnointegracijskoga pokreta, kao što je u to vrijeme posvjedočio slučaj izbora u Rijeci. Rijeka nije bila zastupljena u radu ovoga Sabora, a izvjestilac Bartol Zmaić iznio je zastupnicima činjenice koje su izazvale burnu raspravu:

»...Komisija, koja je bila imenovana da rukovodi izbor, pronašla je da pravo glasanja imaju 1222 izbiračah. Od ovih došlo je 870 da glasuju, između ovih glasovalo je 840 za »nessuno« a 30 glasovalo je imenima. Od ovih bijahu izabrani za zastupnike Martini, Cimiotti, Scarpa, Kozulić, a za namjetnike Celigoj, Burgstaller, Blažić, Derenčin. Ova gospoda odrekla su se prava zastupanja izjaviv, da im nije moguće ovu čast primiti, što se je tolika većina izbiračah odrekla prava glasanja« (1: 56).

Različita su bila mišljenja o uzrocima premoći »Italomanah« u ovome dijelu hrvatskoga prostora, među nesumnjivo hrvatskim pukom. Biskup Venceslav Soić ishod glasanja, kao i zbivanja u Rijeci, protumačio je kao »sistematičku intrigu«:

»...Neoborivo je naše pravo glede grada Rieke; Rieka leži u hrvatskoj zemlji, jest naša, dakle moraju svakako Riečani svoje poklisare ovdje imati. Ja sam o tom tako osvjedočen, da sam kao svećenik u mojem visokom zvanju, proti istomu kaptolu riečkom, da mu se globa dikтира; ja neznam, kako jedan svećenik svoju građansku dužnost zaboraviti može, jer ako hoće svoju svećenisku dužnost učiniti, što mora, onda mora zadovoljiti i građanskoj dužnosti...

...ja mogu do duše ispovjedati, da je ovdje naš dobar puk hrvatski na Rieci za nos voden. Gospodo! ako mi promislimo sve što mi znamo, što se

je na Rieci dogodilo već pred 15—20 godinah, to ćemo sa žalošću opaziti, da je to sistematička intrigua njekojih Italomanah...» (1: 56).

Adolfo Veber-Tkalčević, zastupnik kotara i grada Bakra, prihvaćajući i sam »teoriju zavjere«, ipak je upozorio na dublje slojeve riječkoga slučaja, koji je u hrvatskoj povijesti možda i najbolji primjer da nacionalna integracija i modernizacija društva mogu biti u vrlo kontroverznim odnosima:

»... moramo znati da na Rieci djeluju inostranci, koji su došli iz Italije i naš puk bune kao i u Dalmaciji, da ako budu sdruženi s Magjarskom, da će dobiti željeznicu, kojom će se njim sipati novac i da će se neznatno porez plaćati; ako se pako sdruže s Hrvatskom, da neće dobiti željeznicu, i porez će plaćati kao i do sada. Oni dokazuju, da Hrvati neimadu ništa, i da su siromasi, da nemogu pomoći; to su agitacije njekih ljudi, koje ja poznam, koji su tamo silne sgrade napravili od onih drvah, što stiču na zemljištu među Riekom i Karlovcem, odkuda svoja drva za brodarstvo voze; upravo ovi ljudi vuku iz naše domovine bogatstvo, pak se usuđuju proglašivati, da Rieka mora propastit, ako se s Hrvatskom sjedini... (1: 57).

Ipak, Kukuljević je najbolje osjetio da se nacionalna ideologija i modernizacijski interesi moraju uskladiti jedni s drugima kako bi se bitka za Rijeku mogla dobiti. Dok se više drugih zastupnika nadmetalo u raspravi mjerama koje neposredno treba poduzeti da bi Rijeka mogla biti zastupljena na Saboru. Kukuljeviću je bilo potpuno jasno koliko će to biti dugoročan nacionalno-integracijski poduhvat:

»... tako biva u gradu Rieci, i tamo se od godine do godine celo pučanstvo u duhu tuđem odgojiva. Njihove težnje nisu skopčane sa težnjami, ideami i misli onih, koji za srećom i napredkom naše domovine i našega naroda teže, već ih njihovi interesi vode ponajviše preko mora. Oni gledaju vavijek više nego li u Hrvatsku, u krasnu Italiju, koja već radi sret-nijih okolnostih, nadvisila je našu domovinu u svakoj umjetnosti i zna-nosti...»

... Proti tomu ustati nije kadar pojedini čovjek, ni povjerenik, nije kadro ovo visoko tielo i cieli naš narod u sadašnjem položaju, to samo vrijeme izliečiti može, koje će pokazati da narod hrvatski ono isto ćućenje za slobodu goji, koje i ikoj drugi narod i više nego ikoj drugi, koji se gradi, da je zauzet za slobodu i ravnopravnost a uz to sva sredstva upotrebljuje, kako da pogazi onaj narod, koj se želi podići i s njim srazniti» (1: 58).

Kako je svijest o komparativno ograničenijim mogućnostima hrvatskih zemalja da se moderniziraju bila dosta raširena u integracijskoj eliti, razumljivo je da je u njoj bilo vrlo rašireno uvjerenje da se ciljevi nacionalno-integracijskog pokreta komparativno razmjerno najuspješnije mogu ostvariti *prosvjetom i kulturom*. U tome je »tajna« izuzetno velikih napora prije svega ovoga Sabora, kao i niza drugih tokom druge polovine 19. stoljeća, da se osigura što je moguće šira disperzija obrazovanja i kulture. Da bi takva politika mogla biti uspješna, opravdano se pošlo od pretpostavke da je nužno što je moguće prije utemeljiti središnje ustanove nacionalne znanosti, kulture i obrazovanja. Pored J. J. Strossmayera ili F. Račkoga, kao i nekolicine drugih zastupnika, A. Veber je jedan od onih koji su smisao takve nacionalno-integracijske politike najbolje shvaćali:

»Ja držim, da nijedan neprijatelj nemože narodu veće štete nanieti, nego ako mu dira u škole, jer tako davi upravo mladež, onaj temelj, na kojem ciela domovina stoji. Držeć se toga načela izpoviedam, da je najveća od nanesenih nam nepravdah i povriedah, kojimi je inostrana vlada na nas navalila u tom, što nam je naše škole svakomu jasnomu zakonu udavila, da sam ja više putih u položaj došao, u kakov se može biti u nijednom drugom narodu na svijetu doći nemože.

Ja sam se proti tomu postupanju goriko tužio, ali bez uspjeha, nego sam i do osvjedočenja došao, da čovjek u Hrvatskoj, ako se strogo zakona ministerialnih drži, može ne samo lišiti se svoje službe, nego i u zatvor doći« (1: 100—101).

U strateškom orijentiranju nacionalnointegracijske politike presudna je njezina komunikacija s vrhunskim znanstvenim i kulturnim stvaralaštvom. S tog stanovišta doista je bila vizionarska odluka o stvaranju akademije i sveučilišta na »Slavenskom jugu« sa središtem u Zagrebu. U to doba (godine 1869) u malim gradovima civilne Hrvatske znalo je čitati i pisati 28.169 stanovnika (44,97%), a civilne Slavonije 10.686 (52,87%). U hrvatskim županijama takva je stanovništva bilo 75.097 (10,76%), a u slavonskim 44.158 (12,22%) (11: 221). Doista je bilo vrlo hrabro donijeti takve odluke u takvoj situaciji. Jugoslavenska orijentacija takve kulturne politike bila je prije svega posljedica potreba samoga procesa hrvatske nacionalne integracije, zatim svijesti o nužnosti uzajamnosti s procesom srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama, ali i na čitavu srpskom etničkom prostoru (naročito poslije ukidanja Vojvodstva), i u čitavu južnoslavenskom prostoru, u kojem je Zagreb s tim u vezi imao više komparativnih prednosti i koje su bile osobito uočljive prije nego što je muslimansko stanovništvo napustilo Beograd:

»... akademija znanostih će, ako Bog da,« reći će tada Strossmayer, »narodnoj knjizi onu slogu i ono jedinstvo pribaviti, koja jur kod izobraženih germanskih i romanskih narodah vlada, i koja je jedina poluga višega razvitka narodnoga izobraženja. U prvom početku i kod germanskih i romanskih narodah knjiga je narodna pod istim teretom stenjala kao i kod nas, pa je istim putem do sloge i do jedinstva dospjela, a po slozi i jedinstvu do one gorostasne vrline, kojoj se punim pravom čudimo. Što je kod njih moguće, moguće je i kod nas. Još i dan danas više je razlikosti u narječjih kod Germanah i Romanah, nego kod nas Slavenah na jugu, pa kad su oni razlikost i razejepkanost tu u knjizi nadvladati mogli, nadvladati ćemo ju i mi, ako mudro i postojano napredovali budemo« (1: 75).

Smisao takve strateške orijentacije hrvatskoga nacionalnointegracijskog pokreta možda je najlapidarnije iskazao Lj. Vukotinović:

»Narod naš je stupio u željeni razvitak političkog života, treba mu dakle prema tomu i više duševne snage. Uslied toga moramo ponajprije pozornost obratiti na naše domaće okolnosti, a navlastito moramo pozornost obratiti na našu narodnost: jer narod, koj takova pitanja riešava, mora imati podpunu samosviest i spojiti ju s politikom, ova će samo onda uspjeh imati, ako bude samosviest narodnja stupila u suglasje s politikom. Mi Hrvati kao Slaveni moramo crpiti duševnu hranu ne samo iz pouzjeg kruha naše domovine, nego također iz susjednih pokrajinah slavenskih« (1).

Takva orijentacija u uvjetima obnovljene ustavnosti na osnovi hrvatskoga državnog prava, s liberalnim pomakom hrvatske politike, u suočavanju s izazovima modernizacije, morala je riješiti dva temeljna pitanja: dovršiti proces

hrvatske nacionalne integracije i stabilizirati pretpostavke liberalne politike uzajamnosti s pokretom srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama. Za jedno i za drugo trebalo joj je oko pol stoljeća — do stvaranja Hrvatsko-srpske koalicije i Kraljevine SHS. Tada se suočila s novim povijesnim izazovima.

Pokušaj jugoslavenske sinteze u hrvatskoj državopravnoj tradiciji, koji je svoj vrhunac dosegao godine 1861, nije uspio, pored ostaloga, i zbog odlučnog srpskog otpora, koji je došao do izražaja i u raspravi o nazivu (9) ali koji je najjasnije oblikovan u navedenu Rajačićevu pismu od 1. svibnja 1861. Rajačićevi su stavovi doslovno u jezgri svih potonjih srpskih nacionalnoideoloških programa u hrvatskim zemljama do prvoga svjetskog rata:

»Кад помињем« разлику ову (između Srba i Hrvata — нар. D. R.), нечим ти то за цело зато, да ове народе једнога од другога одтуђујем. Боже ме сачувај, него зато, да их баш тиме у пријатељском одношењу утврдим, као браћу, која се сваки посебице на врлинах и честитостих своје браће диче и поносе, која један другом свога ничега ненамећу, него име и друге светиње у своје браће, као своје сопствене љубе и почитају...

... Србли имена свога, које има своју историју у свиету и у Славенству, ни за чије име промиенути неће, ни за љубав Илирства, ни Југославенства, ни за Хрватства, баш да им се то силом и наметнути хотјело; исто тако, као што ни свога народнога карактера, своју народни обичајевах, својих хисторичних споменах, и своје пореклене свиести нису оставили...

... ја се поуздано надам, да до тога неће доћи (тј. до непожељног развоја односа između Hrvata i Srba — нар. D. R.), да ће високо-славни сабор овај акт мој уважити, с којим ја благопоспјешан развитак стања Хрватске само утврдити желим, као оне земље, која је и моје отечество које ја љубим, и заиста од свега срца свако му добро желим, и неби желио доживити, да се усклоба жалостним трвењем хрватскога и србскога народа, које би следовало за појављењем извјестнога хегемоничнога тежења једнога племена над другим« (7; 150).

Prostori interferiranja ova dva nacionalnointegracijska pokreta, kao većinskoga i manjinskoga, u istome, hrvatskom prostoru, ipak su bitno obogaćeni u usporedbi s iskustvom prethodne, ilirske faze zajedništva jer je temeljno pitanje kako da dvije nacije stvaraju isto moderno društvo postavljeno sa mnogo više povijesne racionalnosti. U tome su iskustva o etničkom (narodnom jedinstvu) različitosti Hrvata i Srba u hrvatskim zemljama ipak bila neizbježna pretpostavka.

Rajačićevi stavovi nisu odražavali samo njegovu osobnu, nesumnjivo visoku razinu razvijenosti srpske nacionalne svijesti. Proces srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama uveliko je već bio odmakao. (Uostalom, početak njegove inicijalne faze podudara se s hrvatskim.) Međutim, kako ni hrvatska ni srpska nacionalna integracija u hrvatskim zemljama u to doba još uvijek nisu okončane, razumljivo je da nacionalne elite s obje strane imaju uveliko različite predodžbe o etničkom prostoru jednih i drugih u hrvatskim zemljama. Unatoč tim razlikama i hrvatskoj i srpskoj eliti zajedničko je uvjerenje o *domorodnosti* i jednih i drugih u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji. Tako u replici na Rajačićevo pismo Kukuljević iznosi i ovaj stav:

»Čudim se dakle, kad preuzv. g. patriarh kao hrvatski naš zemljak, kao sin ponositog našeg Brinja, u kojem sam i ja srieću imao biti, i gdje čisti narod hrvatski prebiva i hrvatskim jezikom govori, kad upravo ovaj

gospodin, kojemu nitko za zlo uzeti neće, da od Srbije radi svoje svete vjere brani i štiti, da ovaj gospodin, od ovdje sakupljenog sabora zahtijeva, da mi kao narod zaboravimo na svoju hrvatsku domovinu, da zatajimo čestno ime naše hrvatsko, da zabacimo svu našu prošlost, te da se izdamo mugar i najbližjoj braći. Mi ljubimo našu braću Srbije kao braću i kao jedan narod s nami. Mi negledamo na to, ako koj pojedini srbski pisac nas napaduje, i ako naš jezik, naše zemlje, naše duševne proizvode srbskimi zove, mi ne gledamo na to, jer smo osvjedočeni, da samo iz sloge Hrvatah i Srbaljah proizteći može sreća i blagostanje čitavoga našega naroda na jugu. Mi štujemo, kao što smo uvijek štovali tako dobro one, koji su zapadne, kao i one koji su istočne vjere, i želimo braniti ove dve svetinje naroda našega jednakom silom, jednakom vatrom, kao i sve što se vjere i građanskih prava tiče. Mi niti smo bili, niti hoćemo biti proti Srbijem, dapače pripravnici smo, za obćenitu ideu, za obćenitu svrhu svih jugoslavenskih plemenah žrtvovati posebnu korist, te isto posebno narodno ime, što smo pred nekoliko godinah bielodana zasvjedočili. Ali neka nitko od nas ne traži, da mi poradi koristi pojedinih ljudi i plemenah, poradi kojekakovih težnjih i opasnih namjerah i najmanje parče svoga narodnoga blaga, kamo li častno naše ime, i neka nitko ne misli, da ćemo ga podupirati kletu sjeme nesloge u narodu utemeljiti i učvrstiti i da mi za takove težnje žrtvovati budemo dio zemlje naše hrvatske, hrvatske Krajine junačke» (1:164).

U ovom radu manje je važno istaći da su ovako konfrontirani stavovi prisilili saborske zastupnike da 16. lipnja 1861. održe »tajnu sjednicu« na kojoj su se sporazumjeli »da imade u trojednoj kraljevini naroda srbskog«. U smirivanju strasti isticao se i Jovan Živković koji je na slijedeći način nastojao pomiriti stajališta Rajačića i Kukuljevića:

»Dočim se veliki župan zagrebački (tj. Ivan Kukuljević — nap. D.R.) u prošastoj sjednici glede protesta nj. svetosti g. patrijarha srbskog Josipa Rajačića izrazio, da on u govoru svom od 29. travnja o.g. u obziru krajišnikah iliti Krajine hrvatsko-slavonske nije rekao, da u istoj Krajini živi narod čisto »hrvatski« nego narod »naški«, pod kojim izrazom je on pleme srbsko isto kano i hrvatsko razumijevao, to isti protest prestaje biti predmetom svakog daljeg saborskog pretresanja, dočim nije ni ovaj sabor ikojom prilikom nijekao, dapače pripoznaje, da u trojednoj kraljevini ima i naroda srbskoga i on podobno izrazu nj. svetosti g. patrijarha od svega srca želi: da Srbi i Hrvati kao najbliža i jednorodna braća jedan drugoga ime i pleme kao narodnje svetinje ljubi i počituje i kao dosad, tako i unapredak u bratskoj slogi ostanu« (1:17c).

LITERATURA

1. Dnevnik Sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu god. 1861. Zagreb, 1862.
2. Fritz, G. *L'idée de peuple en France du XVIIe au XIXe siècle*. Strasbourg, 1988.
3. Gross, M. »O integraciji hrvatske nacije«, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*. Zagreb, 1981.
4. Hroch, M. »Oblikovanje modernih nacija i nacionalni pokret 19. stoljeća«. *Časopis za suvremenu povijest*, 1979, br. 1.

5. Karaman, I. »Prijelaz ili modernizacija. Društvenohistorijski procesi modernizacije i problemi prijelaznih razdoblja«. *Naše teme*, 1984, br. 4—5.
6. Kušlan, D; Šuhaj, M. *Spisi saborski Sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861*, I—II. Zagreb, 1862.
7. Писмо светејшега патријарха Јосифа Рајачића дато. 1. свибња 1861. којим проти похрваћењу Србљах протестира. u: Kušlan, D; Suhaj, M. *Spisi saborski Sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861*; II. Zagreb, 1862.
8. Pribić B. »Srpsko pitanje pred Hrvatskim saborom godine 1861«. *Časopis za suvremenu povijest*, 1980, br. 1.
9. Roksandić, Drago. »Hrvatski sabor 1861. o jeziku«. *Danas*, Zagreb, VII/1988, br. 325 (10. V).
10. Szabo, A. »Demokratski razvoj srpskog stanovništva u Civilnoj i Vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1851—1880«, u: *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj republici Hrvatskoj*, I, Zagreb: JAZU, 1938.
11. Szabo, A. »Demografska struktura stanovništva Civilne Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1850—1880«. *Historijski zbornik*, 1987, 1.
12. Szabo, A. *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860—1875. I Društvena struktura nosilaca političkih i privrednih institucija*. Zagreb, 1987.
13. Šidak, J. et al. *Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914*. Zagreb, 1968.
14. Vilar, P. »Razmišljanje o osnovama nacionalnih struktura«. *Marxistička misao*, 1982, br. 4.

CROATS AND SERBS IN THE CROATIAN LANDS IN 1861 — BETWEEN ETHNOS, PEOPLE AND NATION

SUMMARY

The author uses discussions from the Croatian Parliament of 1861 in order to illustrate certain aspects pertaining to the national integration of Croats and Serbs in the Croatian lands in the second half of the 19th century. At that time both Croats and Serbs, respectively, were on a developmental level which could be described as »between ethnos, people and nation«. A further step in development was conditioned by the needs of modernisation. In this context, the author, among other subjects, examines how individual members of the Parliament viewed the polycentric nature of the Croatian whole, how they understood the relationship between the people (or peoples) and the state, the ethnic and social similarity (or diversity) of Croats and Serbs, and the crucial problem of democratisation and cultural-educational development. At the end of the paper mention is made of the discussions on the »indigenous status« of Croats or Serbs, respectively, in the Croatian lands.